

KAPITTEL 1

Hvem styrte de nordiske byene ca. 1500–1800?

Knut Dørum

Universitetet i Agder

Abstract: Who governed the Nordic towns in c. 1500–1800?

This book examines the political economy in Norway, Denmark (including the German-speaking provinces under Danish rule), Sweden, Finland, and the Baltic provinces that belonged to the Swedish Crown in the early modern period. It explores not only the institutions and people that governed or dominated the small and medium-sized towns in this northern region, but also seeks to detect how various types of towns functioned in terms of government and division of power and wealth. This book is inspired by the pivotal studies of Finn-Einar Eliassen in the late 1990s concerning the progression of family dynasties in ruling several small towns in Norway from c. 1600–1800. Eliassen maintained that ownership of the very ground upon which the town was built came to define a privatized lordship, not only in Norway but also in various peripheries in central and northern Europe. The long distances to the central government, along with growth in international trade and transnational commerce networks across the oceans, laid the foundation for what he has coined 'small town feudalism'. The families who owned the town area took advantage of having the means to determine which individuals and families were permitted to establish themselves as merchants in the lucrative timber trade. As landlords they could refuse to rent out parcels of land attached to the houses in the town, thus rejecting unwanted competitors, and in this way, they were able to reserve the major share of trade and industry for themselves. This also implied the opportunity to establish patron-client relationships with many of the inhabitants and a dominant role in political and social affairs as well.

The studies presented in our book show that ownership of the town area does not seem to be the key element in relation to the control or domination of a town and its hinterlands. This is in opposition to Eliassen's model. We assert that the main fundament in privatized monopoly towns lay in the establishment of social networks, the ownership of strategic land estates in connection with trade, industry and transport, and, above all, controlling the credit system that bound, the peasants and other social groups to supply their masters with labour, lumber, agricultural

Sitering: Dørum, K. (2022). Hvem styrte de nordiske byene ca. 1500–1800? I K. Dørum (red.), *Hvem styrte byene? Nordisk byhistorie 1500–1800* (kap. 1, s. 11–51). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.149.ch1>
Lisens: CC-BY-NC-ND 4.0

products, and so on. This applies in particular to the small towns of Norway, where the emergence of privatized monopoly towns became most prevalent. Yet the power that the family dynasties exerted seems to have been limited when their tenants in the town transferred the right of renting and utilizing the land attached to their houses in connection with house sales. That implied the practice of permanent tenancy, allowing the tenant to sell his or her right to rent and use the parcel of land in the town. Furthermore, in the most privatized towns in Norway, the landlords had to let in competitors and tended to have a restricted capacity in regard to political authority and economic domination. In addition, their power basis turned out to be unstable and fragile. A scandal, several shipwrecks or money problems could ruin and tear down the 'matador' of a town.

The many towns of the Nordic countries came under the strong influence of state government or larger networks of elites. However, in certain periods and situations, conditions allowed family dynasties or an exclusive elite throughout the Nordic countries to dominate the politics and business of the town to a great extent, regardless of the ownership of the land. This was more likely to happen in areas far from the great merchant companies and their privileges in the capital cities and larger towns, or far from the reach of the bureaucratic, centralized state. A peculiar phenomenon is the 'company town' – related to mining, shipyards and other industries – which could be found in all countries, especially in connection with mining in Sweden and Norway. Mining towns rose to be the most monopolized urban sites – either as state-run or private company towns. The company monitored all administrative, judicial and economic functions in the urban site. The tendencies of town feudalism in terms of family dynasties or the domination of elites must be seen as a consequence of a patrimonial society, based on personal ties between patrons and clients including strong social networks that rested upon marriage, kinship, political and economic friendship, and alliances.

Keywords: political economy, small town feudalism, privatized monopoly towns, family dynasties, company towns

Herredømmet over byen og implikasjonene

Temaet for denne boka er den politiske økonomien til nordiske byer i perioden ca. 1500–1800. Det vil si å undersøke hvem som styrte små og mellomstore urbane samfunn i Norge, Danmark med sine tyske områder, Sverige og Finland og andre østersjøprovinser som tilhørte den svenske kronen, og hvilken betydning dette hadde for blant annet politisk struktur, næringsutvikling og folketallsvekst i den enkelte by. Var det staten, en bedrift eller noen få familier som dominerte byen? Den såkalte tidlige moderne tid bød ikke på stor folketallsvekst i byene og omfattende urbanisering, slik som vi finner på 1800-tallet. Byene var små, og majoriteten av dem ville ikke ha fylt kriteriene for å få status som by i et europeisk land i dag.

Likevel kan vi ikke konkludere med at byene spilte en underordnet rolle i de nordiske samfunnene ca. 1500–1800. Byenes nye og forsterkede maktstrukturer og sentrumsfunksjoner – skapt av nye og mer effektive privilegier og økonomisk vekst og politisk-administrativ utbygging – bidro til en form for urbanisering som endret vilkårene for næringsliv og sosial og økonomisk samhandling i regioner og lokalsamfunn. I enkelte tilfeller ble det skapt regionale «dynastier» og «imperier» med mektige herrer og mange undergivne. I andre tilfeller var det tale om handelskompanier som styrte en by, og i større byer kunne det utvikles forgrenede nettverk av eliter. Sentrale og større byer ble sterkere preget av statlig bypolitikk, sentralstyring og privilegerte elitenettverk, mens byene i periferien vant et større handlingsrom til å utvikle seg under dominansen av noen private familier, selskaper eller kompanier. Det er i utkantene vi finner de privatiserte byene – «småbyføydalisme» – slik den norske historikeren Finn-Einar Eliassen har argumentert for i sitt viktige pionerarbeid.¹ Avgjørende vilkår for utvikling av nye maktstrukturer var sterk vekst i handel, skipsfart og protoindustriell virksomhet.

Når Eliassen anvender ordet «godseierbyer», er det i en utvidet betydning. Det innbefatter alle sosiale kategorier av eiere, også andre typer av eierskap enn det som fulgte adelige hovedgårder/setegårder. I godseierbyene i Norge var det som regel embetskjøpmenn eller rene kjøpmenn som kom til å stå som eiere av bygrunnen på 1600- og 1700-tallet. I tilsvarende byer i Sverige, Finland og i svenske østersjøprovinser var det tale om adelige grunneiere, det vil si adelsmenn som hadde byer som en del av sine forleninger. I det nordlige Jylland i Danmark var eierskapet over bygrunnen ofte knyttet til en adelig hovedgård, noe som ga den adelige godseieren utvidede rettigheter overfor *fæsterne* (de som leide eller festet tomt).

Denne boka vil konsentrere seg om de små og mellomstore byene i Norden, der Island i denne sammenheng holdes utenfor. Danmark og Sverige var hovedlandene i hver sin konglomeratstat. I perioden 1536–1814 var Norge i realiteten et dansk lydrike, men ble formelt og i visse andre tilfeller betraktet som et særskilt rike. De tysktalende områdene Slesvig og Holstein var også en del av Danmark, men hadde en selvstendig stilling

---

¹ Eliassen 1999, s. 317 ff.

som hertugdømmer. Fra middelalderen fram til 1809 var Finland en inkorporert del av Sverige. I årene 1561–1645 sikret Sverige seg herredømmet over østersjøprovinser som Ösel, Livland, Estland og Ingermanland, samt Kexholm län, det vil si Karelen. Disse nye provinsene ble politisk-administrativt holdt utenfor det egentlige svenske riket, og utgjorde forvaltningsmessige særordninger.

Et spørsmål er om de private byene, dominert av et kompani eller noen familier, i stor utstrekning var et norsk fenomen, eller om vi finner slike trekk i byer i de andre landene. Som vi skal komme tilbake til, har Eliassen ment at dette fenomenet på ingen måte er særnorsk, men noe som kom til å prege flere europeiske periferier. Svaret vårt er at utviklingen mot privatiserte monopolbyer nådde lenger og var mer omfattende i Norge enn i resten av Norden, men at andre deler av regionen oppviste lignende typer av byer. Vi forklarer den norske *Sonderweg* slik: Vesentlige faktorer var fraværet av sterk statlig styring, samt de enorme rikdommene som trelasteksporten ga norske ladesteder og småbyer, særlig sør og øst i landet. Dernest kom patron–klientsystemer rundt embetsmenn og rene kjøpmenn til å ha gode vilkår i Norge. Endelig åpnet trelastnæringen med hogst i skog og fløting i elver opp for at kjøpmenn kunne utvikle kredittsystemer for å binde arbeidskraft til seg i store områder.

Like interessant er det å kartlegge hva som faktisk var maktgrunnlaget for de privatiserte byene, og om det kunne variere. Det å eie bygrunnen eller å ha den i forlening skapte godseiere som hadde visse muligheter til å styre byen, slik Eliassen har lagt vekt på i sin betegnelse «godseierbyer». Godseierbyer fantes det flere av både i Norden og i andre deler av Europa. Men eierskap til bygrunnene var langt fra det eneste eller nødvendigvis det viktigste grunnlaget for kontroll, slik vi tar til orde for. I boka vil det bli argumentert for at det eksisterte et større mangfold av privatiserte monopolbyer og byer dominert av eliter, og at herredømmet kunne base-res på ulike kilder. Dessuten var det klare grenser for makten som godseierne hadde. De måtte ofte dele makten med andre eliter. Det gjaldt enda mer de nordjyske byene, i visse byer i Finland og i enkelte østersjøiske provinser enn tilfellet var i de norske. Dessuten fantes det flere bymatadorer som ikke eide nevneverdige deler av bygrunnen, slik som for eksempel Otte-familien i Ekernførde i Slesvig og Adeler-familien i Kragerø i

Sør-Norge. Utenfor Norge var det ofte andre enn godseierne som styrte den politiske økonomien, eller som dominerte eller regulerte næringslivet. Ellers kom statens økende interesse for å styre og kontrollere byene til å begrense eller stoppe føydaliseringsprosessen av byene. Likevel er denne føydaliseringsprosessen et interessant fenomen, og forteller om ulike interesser, funksjoner og maktforhold i sentrum og periferier i stater i tidlig moderne tid. La oss først tegne bildet av byene generelt i Nord- og Sentral-Europa ca. 1500–1800.

Urbane samfunn i forfall?

Skal vi se sterk statlig styring, privilegiesystem, føydalisering eller privatisering av byer som hindringer for urbanisering? Var det urbane samfunnet i vekst, i stillstand eller i tilbakegang i tidlig moderne tid? I europeisk historieforskning har byen og de urbane samfunnene i tiden ca. 1500–1800 ofte fått en stemoderlig behandling. Ifølge den kjente nederlandske professoren i økonomisk historie, Jan de Vries, har den tidligmoderne byen kommet i skyggen av den frie byen i middelalderen. Disse eksisterte som mer eller mindre autonome enklaver med egne politiske organer, egen administrasjon, egen lovgivning og særskilte privilegier, og med en annen sosial og økonomisk orden enn den rurale. Ikke minst var byene omgitt av fiendtlige føydale politiske landskap. Like mye har den tidligmoderne byen i historiografien kommet i skyggen av den åpne byen i industrisamfunnet på 1800- og 1900-tallet. De åpne byene dannet rammene rundt industrialiseringen og moderniseringen, og de fikk et langt større folketall og areal enn de tidligmoderne urbane enhetene. Ikke minst ble det etter ca. 1800 mange flere byer og tettsteder. Grunnen til at den urbane historien ca. 1500–1800 har fanget mindre interesse, er at byene på denne tiden hadde visse utviklingstrekk som mange forskere lenge betraktet som en slags urban degenerering.²

Det er blitt vist til at byene i tidlig moderne tid opplevde å miste sin autonomi og ble mer og mer underordnet store territorialstater. I tillegg ble

---

2 de Vries 1984, s. 4 ff.

byøkonomien stadig mer avhengig av næringsutviklingen i regionen og samfunnet ellers. Kriger og epidemier kom i perioder til å svekke de urbane enhetene. Enkelte byer i tidlig moderne tid utviklet seg også til å bli «parasitter» som levde av det stat og eliter samlet inn av skatter og avgifter, uten å ha viktige samfunnsfunksjoner. I dette mønsteret kommer at byene ikke vokste særlig i folketall og areal, og i noen tilfeller opplevde de demografisk og økonomisk nedgang.³

Et eksempel på det urbane forfallet i tidlig moderne tid er de keiserlige byene i det sørlige Tyskland. I perioden 1650–1750 opplevde disse byene både stagnasjon og tilbakegang i takt med at større og konsoliderte territorialstater førte kriger. Verst var spredning av epidemier som store soldatansamlinger førte til, og som særlig rammet byene. Dernest valgte de krigførende landene ofte å pålegge byene krigsskatter, og noen ganger ble de urbane sentraene dratt inn i krig og beleiringer. Vel så mye kom industri- og håndverksproduksjonen på landsbygda til å framstå som sterke konkurrenter.⁴

Ellers er det flere som har hevdet at perioden ca. 1500–1800 ikke bød på omfattende urbanisering i Europa samlet sett. De fleste byer forble små, og urban sysselsetting og bosetning holdt seg på et lavt nivå. I tillegg fikk handel og industri i byene beskjeden samfunnsøkonomisk betydning, og mye av tidens protoindustri foregikk på landsbygda, også de industrielle virksomhetene som byene baserte seg på. Mens byene i Europa ca. 1500 huset 8–9 prosent av befolkningen, var andelen ca. 1800 bare økt til 12 prosent.⁵

Først og fremst er det blitt pekt på at det merkantilistiske systemet sentrerte økonomiske næringsrettigheter og monopoler til visse byer, handelsselskaper og familier, noe som kvelte utvikling av handel og industri i visse regioner. Danmark kan tjene som et godt eksempel på at det merkantilistiske systemet hemmet byveksten i mange regioner. København og byens handelshus nærmet seg å utøve monopol på utenrikshandel og handel på danske kolonier på 1600-tallet, noe som førte til at viktig næringsliv og store inntekter ble konsentrert der. Dette skjedde

---

3 de Vries 1984, s. 4 ff.

4 McIntosh 1997.

5 Christensen 2005, s. 14.

uten at København dro andre danske byer med seg inn i den økonomiske veksten og sine handelsnettverk. Isteden kom mange mindre byer til å fylle monofunksjoner, slik som å være garnisonsbyer, fabrikkbyer, markedsbyer, sjøfartsbyer osv. I 1672 rommet København 41 000 innbyggere, mens Aalborg, Århus, Odense og Helsingør bare kunne skilte med folketall på 3500–4200.⁶

Søren Bitsch Christensen har påpekt at de ulike kjøpstadsprivilegiene – ikke minst dem som beskyttet byenes kornhandel – ble hevdet med stort hell. Dette avfødte et desentralisert handelssystem på visse måter, ved at selv den minste kjøpstad fikk del i den lukrative omsetningen av korn. Dette skjedde likevel uten å utfordre Københavns svært dominerende posisjon. Danmark opplevde liten demografisk utvikling for byene, og København forble den eneste byen med over 10 000 innbyggere før 1800-tallet. Til gjengjeld hadde hovedstaden en befolkning på over 100 000 i 1801. Danmark fikk heller ikke en bølge med grunnleggelse av nye byer på 1600- og 1700-tallet, og et større antall protoindustrielle byer skjøt heller ikke opp i landet. Derimot hadde det i danske områder i middelalderen, ikke minst i Skåne, utviklet seg et større nettverk av småbyer. Men unntak finnes. I tidlig 1600-tallet anla Christian 4. festningsbyene Christianopol i 1599, Varberg i 1613 og Christiansstad i 1614 med formålet å kunne forsvare Skåne-Halland-Blekinge ved grensen til Sverige. For det danske riksstyret tjente grunnleggelsen av Glückstadt i Holstein i 1617 samme forsvarsrolle i sør. I 1660 føyde Fredericia ved Lillebælt seg inn i rekken av festningsbyer.⁷ Mens danske byer var tydelig underordnet København i størrelse og betydning, var de største norske byene (Bergen, Kristiania og Trondheim) betydelig større enn de mellomstore danske byene. Men også de norske byene var klart underordnet København i størrelse.⁸

Stockholm i Sverige kom på 1600-tallet, på samme måte som København i Danmark, til å etablere seg som en dominerende hovedstad, mens de fleste andre byer i landet forble små og ubetydelige, med unntak

6 Christensen 2005, s. 16.

7 Takk til Jakob Ørnberg for opplysningene om dansk byutvikling på 1600-tallet.

8 Takk for opplysninger fra Ida Bull om det norske bysystemet som en del av den dansk-norske helstaten.

Stockholm i 1570-årene.

Foto: Stockholms stadsarkiv, fotografert av Holger Ellgaard. Falt i det fri.

av Göteborg, Karlskrona og Norrköping. Imidlertid var Stockholms dominans mindre enn Københavns. Uppsala fortsatte å være et kirkelig sentrum etter lang tid som erkebispedømme. Universitetene i Sverige var spredt på Uppsala, Åbo, Dorpat (Tartu i Estland) og Lund. Flåtebasen var plassert i Karlskrona, og Göteborg inntok rollen som sentrum for den oversjøiske handelen. Det er ellers påfallende at den russiske transitthandelen mot vest gikk gjennom byene Viborg (Vyborg), Narva, Reval (Tallin), Nyen og Riga – ikke gjennom Stockholm. Endelig hadde Stockholm færre innbyggere enn København. I 1810 hadde Stockholm bare 71 000 innbyggere – tretti tusen færre enn folketallet i København i 1801.⁹

Den svenske historikeren Eli Heckscher kom i 1920-årene langt på vei til å hevde at Sverige i liten grad gjennomgikk en urban utvikling i tidlig moderne tid. Merkantilismen som den svenske staten stilte seg bak i stormaktstiden, satte stengsler. Det ødela for det private initiativet og den selvgrodde byutviklingen. Byene måtte i stor utstrekning tilpasse seg kronens behov og interesser i stormaktstiden.¹⁰ Selv om Heckschers modell er blitt kritisert, ikke minst av Sven Lilja, er svenske historikere enige om at Sverige med Finland i liten monn ble særlig urbanisert før 1800-tallet. Landene var isteden sterkt preget av å være overveiende agrarsamfunn. Lilja fikk ikke minst fram at den svenske stormaktstiden med krig, nederlag og store økonomiske og befolkningsmessig omkostninger svekket

⁹ Takk til Øystein Rian for tips og opplysninger om Stockholms begrensede dominans, og takk til Kasper Kepsu for opplysninger om russisk transitthandel.

¹⁰ Heckscher 1938, s. 87–113.

de urbane samfunnene på 1600-tallet og fram til 1730-årene. Derimot opplevde svenske byer, ikke minst Stockholm, avgjørende framgang fra 1730-årene og utover.¹¹ Til sammenligning fikk Norge 25 nye byer på 1600- og 1700-tallet, selv om folketallet fra 1660-årene til begynnelsen av 1800-tallet samlet sett i norske byer bare økte fra 30 000 til 100 000. Bybefolkningen i Norge utgjorde i 1660-årene bare 6–7 prosent av landets totale folketall, og andelen hadde i 1807 steget til 10–12 prosent.¹²

På den andre siden drev den svenske kongemakten en omfattende grunnlegging av nye byer på 1600-tallet. Tidlig på 1600-tallet fikk kronen reist flere nye byer rundt Bottenvika. Umeå ble grunnlagt alt i 1588. Deretter kom byene Vasa i 1606, Uleåborg i 1610, Nystad i 1617, Gamlakarleby og Nykarleby i 1620, Torneå og Sundsvall i 1621. Etter 1632 kastet kongemakten øynene på Kexholm län og Ingermanland, og sørget blant annet for å starte byggingen av byene Sordavala (Sortavala) og Nyen. 1650-årene dannet en tredje fase, og nå hadde den svenske staten oppmerksomheten rettet mot Finland. Dette resulterte i grunnleggelse av flere byer i Finland, bl.a. Jakobstad og Kuopio.¹³

Typisk for de to monarkiene i Norden ca. 1500–1800-tallet var det Søren Bitsch Christensen kaller «primatbysystemet», som betydde at en stor del av befolkningen, handelen, skipsfarten og industrien var samlet i hovedstaden, og i noen grad også fordelt på noen få mellomstore byer. Stockholm og København kan sammenlignes med dominerende hovedsteder som London og Paris. Under Tudor-regimet på 1500- og 1600-tallet fikk London styrket sin politiske og økonomiske dominans gjennom regjering og sentraladministrasjon og mektige handelskompanier, i tillegg til at den engelske hovedstaden opplevde betydelig innflytting av folk.¹⁴

I opposisjon til tilbakegangsforklaringene har S.R. Epstein argumentert for at de europeiske byene ca. 1500–1800 ble sikret avgjørende juridiske, politiske og økonomiske rettigheter over omlandet, noe som

11 Lilja 1995, s. 50–76.

12 Eliassen 2006, s. 202 og 216.

13 Takk til Kasper Kepsu for opplysninger om grunnleggelse av svenske og finske byer.

14 Christensen 2005; Hohenberg & Lees 1996, s. 12.

nettopp la grunnlaget for sterk økning i urban handel, industri og skipsfart.¹⁵ Marjolein 't Hart har vist hvordan omfattende og ødeleggende kriger mellom Den protestantiske unionen (senere De forente Nederlandene) og Spania med katolske allierte i sør av Nederlandene i 1568–1648 bidro til økt urbanisering og sterk økonomisk vekst. Samarbeidet mellom militære entreprenører og rike handelshus avfødte en utvikling som skulle gjøre Nederland til en europeisk stormakt, særlig i økonomisk henseende, og til en stat styrt av byenes handelsborgerskap.¹⁶ Jon Stobart har tatt til orde for at det foregikk en «urban revolution» på 1700-tallet i Nordvest-England som langt overgikk den industrielle utviklingen. Byenes kontroll over handel og skipsfart fikk avgjørende betydning for den urbane befolkningen og bebyggelsen.¹⁷ I Sverige var det få byer som greide å hevde et monopol på handel og håndverk på 1600-tallet, og kronen forbeholdt seg retten til å utnytte viktige økonomiske ressurser på landsbygda.¹⁸

På den andre siden er det klart at det middelalderske bysystemet i større deler av Europa i stor grad holdt seg og fungerte nokså uforandret videre inn i tidlig moderne tid. Det betydde at bare noen få store byer vokste nevneverdig, at mange byer i perioder opplevde befolkningsmessig stillstand, at tallet på byer holdt seg nokså uendret, og at få nye byer ble grunnlagt. Særlig kom epidemier, kriger og økonomiske nedgangstider til å prege perioden 1650–1750. Finn-Einar Eliassen får godt fram at urban vekst i Europa ca. 1500–1800 først og fremst kom til uttrykk i periferien, slik som Norge, Finland, deler av Baltikum – Estland og Litauen – og deler av det øvrige Øst-Europa – Ungarn, Polen, Hviterussland og Ukraina. Storbritannia, som tilhørte de økonomisk mest utviklede landene i Europa, fikk en oppblomstring av nye byer nettopp i utkantområdene Irland og Skottland, men også i enkelte sentrale områder sør i England. I øvrige deler av Europa kom rigide systemer med sentrums- og nettverksbyer til å begrense grunnleggelsen av nye urbane enheter.¹⁹ Hva slags urban utvikling kan vi egentlig tale om i perioden ca. 1500–1800?

---

15 Epstein 2001, s. 18.

16 't Hart 1993.

17 Stobart 1996, s. 26–47.

18 Takk til Mats Hallenberg for opplysninger om svensk statsmakt på 1600-tallet.

19 Eliassen 1999, s. 311 ff.; Hohenberg & Lees 1996, s. 8.

De funksjonelle byene og politisk økonomi

Ifølge den norske kommuneloven av 1993 må et tettsted ha et folketall på minst 5000 for å kunne kalle seg en by. Mange byer – både formelle og funksjonelle – ca. 1500–1800 i Europa hadde ikke flere enn 200–500 til 2000–3000 innbyggere. Begrepet funksjonelle byer refererer til urbane samfunn som ikke nødvendigvis hadde juridiske og politiske rettigheter som byer, men som fungerte som byer. De hadde infrastruktur i form av gatenett, brygger og havn, samt økonomiske virksomheter, særlig bynæringer som handel, skipsfart og industri, som skilte dem kvalitativt og kvantitativt fra rurale samfunn. Til dette kom at de ofte hadde ulike sentrumsfunksjoner i forhold til omlandet. Samtidig hadde disse små byene sine begrensninger som politisk-administrative og økonomiske sentra. I Europa var den protoindustrielle utviklingen beskjedne, og agrarsamfunnet dominerte. Selvforsyningsøkonomi og varebytte i stedet for pengebaserte transaksjoner utgjorde et betydelig innslag også i byenes markeder og økonomi. Mellom 80 og 90 prosent av befolkningen var syselsatt i primærnæringene og bodde utenfor byene i de fleste land.

De fysiske skillene mellom by og land kunne være flytende. Byfolk holdt seg med husdyr, hadde beiteland og noen ganger også åkerland. Gater og bybebyggelse kunne ligne mer på gårds- og landsbyfelleskap enn urbane enheter. Slik Jørgen Mikkelsen særlig har dokumentert, drev innbyggerne i mange danske byer en betydelig jordbruksproduksjon i form av åkerbruk og husdyrhold langt inn på 1800-tallet. Det fulgte jordbruksland med de enkelte husene, i tillegg til at byen hadde allmenninger, og de private jordlappene var gjenstand for kjøp og salg.²⁰ I norske byer var det tilsvarende vanlig med «løkker», utstykkede jordbrukseiendommer som ble brukt til beite og åkerland. Bymarka (*common land of the town*) i Kristiania ble på 1600-tallet stykket opp og lagt til bygårder (hus), men de kunne ikke selges og kjøpes fritt. I 1638 fantes det 250 løkker, og disse skaffet byens innbyggere viktige jordbruksprodukter. I dette året gikk borgermestere og råd, i tillegg til åtte medhjelpere, rundt og målte opp hver løkke og utferdiget skjøte til hver løkkeeier.²¹ I Sverige på

²⁰ Mikkelsen 2016.

²¹ Sprauten 1992, s. 163 ff.

1700- og 1800-tallet var «städernas befolkning i stor omfattning sysselsatt med jordbruk jämsides med de egentliga 'stadsnäringerna' handel och hantverk», slik Carl-Johan Gadd påpeker.²² Så godt som alle små og mellomstore svenske byer hadde «stadsjordar» som ble brukt til åkerbruk og husdyrhold. Dette betyr at de nordiske byene i stor utstrekning kunne forsyne egen befolkning med mat.

Men byene i Norden og i resten av Europa før 1800 grep dypere inn i staten og samfunnslivet enn det de tørre tallene for folkemengde og arealmål kan fortelle. Det vokste fram flere byer enn de som formelt hadde bystatus. Slik Stephan R. Epstein har understreket, var det bare Sverige, Frankrike, England og Wales som opplevde en sammenhengende urban vekst i perioden 1500–1700, mens urban fortetting og næringsliv stagnerte og til dels gikk tilbake i Portugal, Spania, Italia, Sveits og Tyskland. Samtidig understreker Epstein at urbaniseringsgraden – andelen av et lands befolkning som bor i byer – er et problematisk mål, når kriteriet ofte er minimum 5000 innbyggere innenfor et befolkningsmessig fortettet område.²³ Forskere som E. A. Wrigley, Jan de Vries og Paul Bairoch har definert urbanisering slik at byene må ha et folketall på mellom 5000 og 10 000.²⁴ På 1600- og 1700-tallet fantes det urbane sentra med et folketall på 200–500 med flere typer av sentrumsfunksjoner, i form av markeds plasser, havn, stabel plasser, domstoler, militære anlegg osv.

På begynnelsen av 1500-tallet var urbaniseringsgraden – det vil si andelen av befolkningen som bodde i byer – fire ganger så stor i Spania som i England. Ennå i 1750 hadde Spania overtaket, men England hadde nådd lenger når det gjaldt omfang og kompleksitet i handel og industri og ledet den økonomiske utviklingen i Europa og andre deler av verden. Reduserer man kravet til urbanisering til å gjelde noen få hundre innbyggere, vil urbaniseringsgraden kunne settes høyere, for eksempel fra 30–40 prosent til 50–60 prosent i de mest økonomisk utviklede områdene i Italia, Frankrike og Tyskland etter 1350. Tilsvarende vil den kunne økes fra 10 til 15–20 prosent i England, Sveits, Østerrike og Tsjekkia.²⁵

22 Gadd 2000, s. 178, samt 177 ff. Se også Sandström 1996.

23 Epstein 2001, s. 1–29.

24 Bairoch, Batou & Chèvre 1988; de Vries 1984; Wrigley 1987, s. 157–193.

25 Epstein 2001, s. 2–3.

Ikke minst ble byenes funksjoner utvidet i tidlig moderne tid, og det urbane samfunnet fikk en større betydning på 1600- og 1700-tallet enn tilfellet hadde vært tidligere. Små som større byer kunne oppnå politisk og økonomisk kontroll over et avgrenset omland, og dette ble ikke minst hjulpet fram av en statlig bypolitikk som fremmet sentralisering og tildelte sentrumsfunksjoner til byene. Like mye kom kreditt- og kontrakt-systemer til å binde bønder og arbeidere i omlandet til borgere i byene. Denne utviklingen sprang ikke minst ut av den stadig tettere symbiosen mellom by og land, særlig med hensyn til næringsutvikling, og foreningen av større transregionale handelsnettverk som bandt sammen urbane enheter over store avstander. En helt avgjørende ny forutsetning for den tidlige moderne tids urbanisme, var den europeiske oversjøiske ekspansjonen i andre deler av verden, noe som skapte store handelsnettverk mellom Europa og andre kontinenter. Ikke minst kom den transnasjonale økonomien til land som England og Nederland til å slå inn over nordiske land.²⁶

En gjennomgående europeisk trend på 1600- og 1700-tallet var at visse typer handel og håndverk ble forbeholdt kjøpmenn og håndverkere i byene, og sirkumferensen sikret byene slike næringsmonopol innenfor noen miles radius. I tillegg kom bymyndighetene i økende grad til å hevde stapelrettigheter, noe som betydde at varer som ble sendt gjennom byene, først skulle bys fram på byens markeder i noen dager. Tendensen til monopolisering begynte på 1200- og 1300-tallet, men kom altså i faste former etter 1500. Like mye kom private dynastier rundt personer og familier, eller større grupper av eliter, til å skape nye urbane sentra som etablerte herredømme over større omkringliggende landområder, og som knyttet seg sterkere til større transregionale nettverk. Tidlig moderne tid rommet gjennombruddet for handelskapitalismen for flere regioner og land i Europa, og med det framveksten av et borgerskap som bygde sosiale og økonomiske nettverk, skapte lukrative økonomiske virksomheter og samlet betydelige formuer. Byens forbruksmønster smittet over på landsbygda, og store deler av befolkningen i Norden tok del i den industrielle revolusjonen – med gjennombruddet for et voksende konsum av kaffe,

---

26 O'Rourke & Williamson 2002.

sukker, tobakk, brennevin og fine tøyer. Selv allmuen i perifere skog- og fjellområder ble kjøpere og selgere og trukket inn i en pengeøkonomi og forbruksvekst. På den måten kom deler av den urbane levemåten i noen grad til å spre seg til bygdene.²⁷

Byenes betydning utover sine egne territorielle grenser skulle altså utspille seg i økt pengeøkonomi og nye forbruksmønster i svært mange av de rurale lokalsamfunnene i Europa i 1700-tallet. Ragnhild Hutchison har belyst at importen av korn i Norge steg mye i løpet av 1700-tallet. Det skjedde samtidig med at forbruksvarer, slik som kaffe, tobakk, sukker og importerte tekstiler, ble vanlige i mange tusen hjem. Byene var sentrale i formidlingen av denne importen. Byene kom også til å tjene som ideal for omdanning av byggeskikken på bygdene. Husene fikk piper, peiser og etter hvert ovner, og dessuten flere og bedre vinduer.²⁸ Carl-Johan Gadd ser de store endringene i det svenske jordbruket ca. 1700–1870 – ikke minst omlegging til mer kommersielt jordbruk og i form av storskifter (arrondering), nye redskaper og driftsmåter – i sammenheng med byenes økende betydning som markeder. I løpet av 1700-tallet ble byene i Sverige i stadig mindre grad tuftet på selvforsyning.²⁹ Det leder over til oppgaven med å kategorisere urbaniseringen ca. 1500–1800 mer overordnet og teoretisk.

Urbanisering som nye strukturer og funksjoner

Jan de Vries vil se urbanisering ut fra tre dimensjoner: en demografisk prosess, en adferdsbestemt prosess og en strukturell prosess.³⁰ Den demografiske prosessen innebærer at byen får større folketall og vokser i areal, og at det blir mange flere byer og urbane sentra. Den adferdsbestemte prosessen sirkler inn at stadig flere mennesker lever urbane liv i form av materiell kultur, levemåte, normer og verdier. I noen grad kan den urbane kulturen spre seg til sosiale lag og grupper utenfor byer og tettsteder. Den strukturelle prosessen innebærer at stadig flere sentralfunksjoner og

²⁷ de Vries 2008. Se også Hutchison 2012.

²⁸ Hutchison 2019.

²⁹ Gadd 2000, s. 177 ff.

³⁰ de Vries 1984, s. 11–12.

samfunnsaktiviteter samles i byer, slik at byene utvikler seg til regionale sentra og punkter i større transregionale handelssystemer.

De nordiske byene gjennomgikk ingen imponerende utvikling, om vi måler dette ut fra 1800- og 1900-tallets målestokker. Vi kan i hovedsak se bort fra den demografiske prosessen. Byene forble som nevnt små i folketall og areal, men de fikk større politisk, økonomisk og kulturell betydning. Utviklingen på 1600- og 1700-tallet innebar at stat og myndigheter tilla byene flere politisk-administrative oppgaver innenfor regioner, og ga dem økonomiske privilegier i større omland. Politikk og lovgivning forsterket tendensen til å ville gjøre byene til administrative og økonomiske sentra. Det var nettopp byenes strukturelle og funksjonelle utvikling ca. 1500–1800 som avfødte dynamikk og endring.

Epstein sirkler inn to faktorer som alt på 1300- og 1400-tallet, men enda mer ca. 1500–1800, bidro til urbanisering. Den ene var utvikling av protoindustri som skapte nye urbane sentra, men som også preget rurale områder uten at det ble større befolkningsmessig fortetting. Det andre var nettopp statens rolle i å sikre byene økonomisk monopol og privilegier innenfor en større region. Favoriseringen av urbane områder i forhold til rurale områder bidro til å gi byene næringsmessige fordeler i konkurransen med landdistriktene.³¹ I Sverige ble effekten av denne privilegiepolitikken begrenset når kongemakten – særlig på 1600-tallet – sterkt styrte byene og utbyttet økonomisk i stor stil både byer og landdistrikter.

Samtidig har ikke minst Finn-Einar Eliassen vist at nye urbane områder kunne vokse fram i opposisjon til kjøpsteder som var forsynt med handelsmonopoler og privilegier. Nye småbyer i Europas periferi var nettopp et produkt av at økt handel og industri i transnasjonale systemer ga næring til ulike typer byer.³² Det som skilte tidlig moderne tid fra 1800-tallet, var den mye sterkere tilstedeværelsen av det patrimoniale samfunnet, der karriere, lykke og framgang i borgerlige næringer avhang av nettverk av patroner og klienter. Det ble ikke minst tydelig i småbyer dominert av to–tre familier eller av en mektig magnat, slik som i byene på Agder og Østlandet i Norge, i den nordlige delen av Jylland og Slesvig

---

31 Epstein 2001.

32 Eliassen 1999.

i Danmark og i periferien eller i grenseområdene av Finland og østersjøprovinsene mot Russland.³³ Vi kan konkludere med at urbaniseringen i tidlig moderne tid innebar noe vesentlig nytt i form av struktur og funksjon. Summen av dette er endringer i den politiske økonomien, eller forandringer i hvem som styrte byene og omlandet som fulgte.

Typologier for byer

Hvordan kan vi kategorisere de nordiske byene ca. 1500–1800, både små og store? Her skal vi kort skissere noen typologier som var aktuelle i de nordiske landene i denne perioden. Til dels avspeiler typologiene også utviklingstrekk i perioden. Jo større byen ble, jo mer åpen ble den for konkurranse og etablering av nye familier. Etter 1800 forsvant grunnlaget for byer som kunne la seg dominere politisk, økonomisk og sosialt av noen få familier.

En statsstyrt by (*state-ruled town*) er idealtypisk underlagt sterk kontroll og styring av et statlig byråkrati. Administrasjonen regulerer og kontrollerer handel, industri osv. gjennom for eksempel privilegiepolitikk, og står for mye av forvaltningen av sosiale og kulturelle institusjoner. Flere norske, finske, svenske og danske byer kommer nær opp til denne idealtypen. Men denne typologien utelukker ikke elementer av andre typologier. En statsstyrt by kunne også i stor grad være en åpen konkurranseby, og det kunne også gi rom for elitedannelser og visse trekk av monopolisering av makt og rikdom rundt noen familier. Imidlertid hadde sterkt statsstyre tendenser til å redusere eller stoppe privatisering av byer.

En kirkeby (*church town*) er idealtypisk dominert av en kirkelig institusjon, som representerer den formelle og den reelle administrasjonen, og har store eierandeler i handel, industri og sjøfart. Den utøver også sterk kontroll og innflytelse over næringsliv, sosiale og kulturelle institusjoner. Herredømmet er ofte knyttet til formelle rettigheter og privilegier. I noen grad fylte byene Trondheim i Norge og Lund i Skåne disse vilkårene i senmiddelalderen, gjennom erkebiskop og domkapittel. I Danmark var det

---

33 Eliassen 1999, s. 311 ff.

flere kirkebyer, slik som Sæby, Maribo og Mariager, og flere kjøpsteder på Bornholm. Disse hadde en biskop eller et kloster som byherre. Slike kirkebyer gjorde reformasjonen slutt på gjennom at kongen ble kirkens overhode og kirken inkorporert i staten, men Uppsala og Åbo kom i noen grad til å fortsette å være kirkebyer under inntrykket av å være mektige kirkelige sentra i middelalderen. Likeså greide domkapitlet i Trondheim en periode etter 1536 å utøve et visst herredømme som en videreføring av erkebispedømmet før reformasjonen.

En adelsby (*noble town*) er idealtypisk en by der en adelsmann, f.eks. baron eller greve, representerer den formelle og den reelle administrasjonen, og har store eierandeler i handel, industri og sjøfart i tillegg til å utøve sterk kontroll og innflytelse over næringsliv, sosiale og kulturelle institusjoner. Herredømmet er ofte knyttet til formelle rettigheter og privilegier. Enkelte byer i definerte grevskaper kunne fylle noen av disse vilkårene, eller enkelte lensherrer kunne utvikle slike byer f.eks. på 1500- og 1600-tallet, slik som i Finland og Baltikum. Adelsbyer oppsto også i deler av Danmark, i den nordlige delen av Jylland, der adelige hovedgårder avga grunn til små funksjonelle byer som ble rammet inn av godset.

En privatisert monopolby (*privatized monopoly town*) er idealtypisk en by der én, to eller flere familier fra eliter, slik som borgerskapet eller embetsstanden, eller en bedrift eller et selskap, styrer og bestemmer rekruttering til handelsborgerskap og hvem som skal få etablere ny næring eller residens i byen, kontroller og eier mye av næringsdriften og den økonomiske verdiskapingen, utøver administrasjon, og har ansvaret for sosiale ordninger og velferdstilbud. Dette svarer ofte til det Finn-Einar Eliassen har kalt «godseierbyer», men en slik dominans kan også etableres uten eierskap til grunnen. Ofte er de viktigste maktstrukturene uformelle og mer skjult enn de formelle, juridisk definerte. Byen kan i navnet være sterkt statsstyrt, men i gavnet styrt av private dynastikonstellasjoner, som ikke sjelden er usurpatoriske gjennom at mye makt eller flere posisjoner samles på få hender. De norske småbyene på 1600- og 1700-tallet, men også enkelte danske, finske og baltiske byer i periferien, har trekk av denne idealtypen. Byer dominert av en bedrift (bergverk,

verft, fiskeri og lignende) var de mest fullkomne monopolbyene, enten som statseide eller privateide.

En nettverksby (*network town*) i idealtypisk form kan ha flere fellestrekk med en privatisert monopolby, men nettverkene omfatter om lag 10–20 elitefamilier. Nettverkene er mer åpne enn dynastiene, nye familier knyttes stadig til og gamle fases ut. Samtidig er inngangen til makt og rikdom for handelsmannen eller entreprenøren at man tilhører dette nettverket. Det gir adgang til bopel, bryggeplass, hus og virksomhet. Mange av de større byene i de nordiske landene på 1600- og enda mer på 1700-tallet kan kanskje sies å nærme seg disse kriteriene. Samtidig har flere av dem vært sterkt statsstyrte byer.

En åpen konkurranseby (*open competitive town*) er idealtypisk en by der styring og kontroll av næringsvirksomhet og marked i byen er begrenset, både fra statens og private aktørers side. Dette betyr at mange entreprenører har mulighet til å etablere seg i perioder med økonomisk vekst og oppgang, slik at antall handelsmenn, industriiere, redere osv. stadig er i forandring, og kapitalen og eierskapet kan fordeles på langt flere hender. Markedet, med stigende og fallende tilbud og etterspørsel, styrer mye av utviklingen. Også statsstyrte byer kunne utvikle seg til åpne konkurransebyer, i takt med at regulering av marked og utdeling av privilegier avtok. Stort sett tilhører den åpne konkurransebyen tiden etter 1800. Mange av 1800-tallets byer utviklet seg i den retningen i takt med økonomisk liberalisme med oppløsning av gilder, laug og privilegier, innføring av frihandel, og med sterkere økonomisk vekst og utvikling.

De privatiserte godseierbyene – en modell

Harold Perkin argumenterte i sin tid for at «the old society» i England før omskiftingene fra slutten av 1700-tallet og utover på 1800-tallet rommet viktige forutsetninger for sterk økonomisk vekst og stigende takt i urbaniseringen. En av dem var at grunneiere på mange måter grunnla nye byer, bydeler, havneområder, skipsverft og industristeder, og utviklet patron–klientforhold til entreprenører i handel, skipsfart og industri. De

sikret ikke bare entreprenørene arealer, men også kapital, juridisk bistand og beskyttelse i kraft av makt og posisjoner, mot at grunneierne fikk andeler av fortjenesten og opplevde lojalitet, lydighet og politisk støtte.³⁴

Prospekt av Risør, ca. 1808, 1817. AAM.B.1460.

Foto: Aust-Agder museum og arkiv KUBEN. Bildet kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

I 1990-årene presenterte Finn-Einar Eliassen et viktig pionerarbeid etter flere års studier av norske småbyer ca. 1600–1800. Han dokumenterte at flere av de mindre byene (8–10 byer) som vokste fram i Sør-Norge i 1600–1800, i stor grad utviklet seg til å bli private «godseierbyer». Det betydde at én eller noen få familier – gjennom eierskap over bygrunnen – skaffet seg betydelige maktposisjoner økonomisk, sosialt og politisk. Noen av disse byene hadde opprinnelig hatt kronen som grunnherre, men kongen valgte å avhende eiendomsretten til private interessenter. Som private grunneiere kunne de bestemme hvem som skulle få etablere seg i byen og forvalte strategiske tomter egnet for handel, skipsfart og industrier. Som grunnherrer kunne de stenge konkurrenter ute, og monopolisere næringsvirksomhet for egen familie og klienter. Kontrollen over byen dannet ellers et godt grunnlag for etablering av elitenettverk rundt grunnherren(e), og for at innbyggerne ble ført inn i personlige avhengighetsforhold til dem. Grunnherrene etablerte stor kontroll over sosialt

34 Perkin 1969.

og økonomisk liv, og styrte utviklingen av byens infrastruktur i egen-skap av å være byens mesener eller velgjørere. Dessuten fylte de politisk-administrative funksjoner som småbyen mer eller mindre tiltok seg eller oppnådde, og da som et tillegg til det kongelige styringsapparatet i regionen og byadministrasjon i kjøpsteder som småbyen sorterte under. Poenget er at mange av disse småbyene begynte som ladesteder (uten formelle byrettigheter) underlagt kjøpsteder (status og rettigheter som by).³⁵ De private godseierbyene svarer til det vi har betegnet som typologien *privatisert monopolby* (se typologier for byer ovenfor).

Eliassen har argumentert for at godseierbyene ikke var et særnorsk fenomen – *eine norwegische Sonderentwicklung*. Det han har kalt småbyføydalisme, gjaldt flere perifere områder av Europa, slik som Irland, Skottland, Baltikum (særlig Litauen), Ungarn, Polen, Hviterussland og Ukraina, samt i deler av Danmark og Norge. Middelhavslandene og Det osmanske riket falt ut av sammenligningen på grunn av helt andre eier- og maktforhold i byene enn hva tilfellet var ellers i Nord- og Øst-Europa.³⁶

Særlig utbredt var slike private godseierbyer i Irland og Skottland. I Irland grunnla protestantiske skotske og engelske kolonister på 1500- og 1600-tallet en rekke *plantation towns*, og på 1700- og 1800-tallet fulgte en ny bølge med *landlords towns*, som prinsipielt var av samme type som plantasjebyene. I Irland kom disse mindre byene til å fungere som markeds plass for godset til byens herre, og disse små urbane enklavene ble etter hvert knyttet til større handelsnettverk. I Skottland valgte kongemakten etter 1450 og fram til 1800 å gi adelige personer, kirkelige institusjoner og handelskompanier grunn til å etablere *burgh of barony*. Så mange som 270 baronibyer skjøt opp fram til 1800, men ikke alle disse privat grunnlagte byene var levedyktige. De måtte ha et økonomisk grunnlag – som marked for landbruksprodukter, andre handelsvarer, skipsfart eller område for industriproduksjon.³⁷

Ifølge Eliassen var byene i de urbane kjerneområdene i Europa kjennetegnet av at grunnen fulgte huset, at byene var klart administrativt og juridisk adskilt fra omlandet, og at de rådde over egne politisk-

---

³⁵ Eliassen 1999.

³⁶ Eliassen 1999, s. 311 ff.

³⁷ Eliassen 1999, s. 311 ff.

administrative organer. I de perifere områdene rådde godseiere over grunnen, den administrative og juridiske autonomien var mindre tydelig, og private og føydale maktrelasjoner erstattet til dels byråkratiske maktstrukturer. Eliassen finner forutsetningene for disse private småbyene i svak sentralmakt eller stor geografisk avstand til sentralmakten. I tillegg kom den økende økonomiske integrasjonen av utkantområdene i Nord- og Sentral-Europa i perioden ca. 1600–1800 til å gi nye livsbetingelser for urban handel, skipsfart og andre næringer. Enda en forutsetning som først og fremst gjaldt de norske byene, var mangelen på bystatus og egen byadministrasjon, noe som åpnet for private og føydallignende maktrelasjoner.

I Danmark-Norge og Sverige (med Finland) var hovedprinsippet at den kongelige sentralmakten overdro bygrunnen til byen selv. Imidlertid finner Eliassen at enkelte byer i periferien fikk handlingsrom til å utvikle seg til å bli private godseierbyer. Det gjelder Nibe i den nordlige delen av Jylland og Kajana, Brahestad og Jakobstad i Finland, men først og fremst 8–10 småbyer i Norge. Eliassen mener at selv om godseierbyene i Norge på ingen måte er en norsk særutvikling, skiller de seg ut ved at de utviklet en større grad av autonomi enn hva tilfellet var for mange andre godseierbyer i Nord- og Sentral-Europa.³⁸

Det er åpenbart at flere av de små byene i Norge på 1600- og 1700-tallet fikk sine herskap og dynastier. I en seddel i fogderegnskapene fra 1700 omtales borgeren og grunneieren Lauritz Pedersen Brinch som «herre til Arendal».³⁹ Flere ganger møter vi uttrykket «Stedets Herskaber» i fogderegnskapene på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet. Grunneierne var byens herskaper eller herrer. I Mandal og Farsund kalte man dem «kongene».⁴⁰ I andre småbyer gikk de under betegnelsene «jordrotter» og «proprietærer». Finn-Einar Eliassen har dokumentert at de aller fleste ladestedene – som betyr losse- og lastesteder ved kysten – som grodde opp i Norge på 1600- og 1700-tallet, var styrt og dominert av én, to eller tre, og sjelden flere grunneiere.⁴¹ Han sammenligner grunneierne

38 Eliassen 1999, s. 317 ff.

39 Riksarkivet, Rentekammeret, Nedenes fogderi, fogderegnskaper 1705. Seddel datert 21. april 1700.

40 Eliassen 1999, s. 284–285.

41 Eliassen 1999.

i småbyene med middelalderens godseiere i deler av det kontinentale Europa, som hadde nærmest uinnskrenket makt over alle innbyggerne i landsbyen eller landsbyene som tilhørte godset. Derfor bruker han begrepet «småbyføydalisme».

Kjernen i herredømmet over en by var altså å eie bygrunnen, om vi følger Eliassens modell om småbyføydalisme. Grunneierne hadde ikke bare store grunnleieinntekter fra innbyggerne. De kunne kreve arbeidsplikt av alle dem som festet grunnen. Grunneierne kunne forvente respekt, lydighet og lojalitet fra de mange grunnsitterne, som man kalte alle som leide grunn. Grunneierne satt gjerne som de mest betydningsfulle kjøpmenn, redere, fabrikanter, arbeidsgivere og kreditorer i småbyen, og de var bysamfunnets beskyttere og velgjørere.

Bygrunn eller nettverk og kredittsystem?

Var grunnherrene så mektige som det Eliassen har lagt til grunn i sin modell rundt «småbyføydalisme»? Det kan innvendes at de norske matadorene på 1600- og 1700-tallet neppe ervervet fullt så stor makt og kontroll som modellen gir inntrykk av. For det første mistet aldri det kongelige styringsapparatet kontrollen over småbyene. Amtmenn, fogder og sorenskrivere grep dypt inn i disse samfunnene med innkreving av skatter og avgifter, politimyndighet, rettshåndhevelse og mange administrative gjøremål. Like viktig var ustabiliteten. Familiedynastier i Norge kunne raskt gå i oppløsning som følge av konkurser, skandaler og konkurranse fra andre. Nå må det sies at Eliassen modererer modellen ved å vise til at de norske byene i ulik grad nådde opp til å bli rene private godseierbyene. Det er all grunn til å hevde at småbydynastiene i flere tilfeller var kjemper på leirfötter.

Ola Teige får fram i sitt bidrag om byen Kragerø i Telemark sør i Norge (kap. 9) hvordan og hvorfor matadoren Niels Sørensen Adeler fra 1660-årene hadde en enerådende posisjon i byen. Adeler sikret seg embete som overrådmann og senere amtmann, og ervervet seg en stor del av byens flåte og størstedelen av sagbruksvirksomheten i distriktet rundt Kragerø. Mye av ekspansjonen skyldtes imidlertid at han hadde investert over evne, og da han døde i 1694, hadde handelshuset lenge vært på konkursens rand.

Arveoppgjøret endte med fallitt og undergang for familiens handelshus, blant annet framskyndet av skandalen som oppsto da sønnen, den nyutnevnte lagmannen Søren Adeler, satte barn på sin ugifte stesøster. Det hele resulterte i en sterk svekkelse av Adeler-familiens hegemoni i kystbyen. Teiges analyse viser at slike dynastier kunne være skjøre og ustabile.

I Arendal på Agder i Sør-Norge lyktes Lauritz Pedersen Brinch i å utkonkurrere embetskjøpmannen tollere Niels Thrane og hans svigersønn, som var fogd. I perioden ca. 1660–1700 kom de tre ledende familiene i byen – med Lauritz Pedersen Brinch – til å åpne opp for flere nye familier og nye trelastborgere, slik Knut Dørum har løftet fram i sitt kapittel (kap. 8). Dermed kom Arendal til å fungere som både en monopolby og en konkurranseby. På slutten av 1700-tallet utviklet det seg derimot en enda sterkere maktkonsentrasjon, og da rundt to familier. Også Kragerø gikk fra å ha en situasjon med en mer eller mindre monopolisert politisk økonomi til å åpne seg for flere konkurrerende familier. Noe annet er at Adeler-familien fortsatte å spille en viktig sosiopolitisk og økonomisk rolle i byen fram til 1800.

Samtidig er det åpenbart at Eliassen har rett i at norske småbyer ble dominert av en eller noen familier i kortere og lengre perioder. Den største innvendingen mot modellen om småbyføydalisme ligger på et annet plan. Hva var maktgrunnlaget, og hvor mektige var egentlig disse grunn-eierne? Var det å eie byggrunden det viktigste maktgrunnlaget?

Øystein Rian har i flere arbeider – ikke minst i sine dybdestudier av sosiopolitiske og økonomiske forhold i Telemark i Sør-Norge på 1600-tallet – demonstrert at den nye eliten i Sør-Norge på 1600-tallet var embetskjøpmennene som bygde sin samfunnsstilling på den makt og kontroll som embetene ga for å engasjere seg aktivt i næringslivet. Dette kom i tillegg til den tilgang embetene ga til sosiale nettverk og forbindelser med mektige familier. Embetene tjente som plattformer for lensherrer/ amtmenn, fogder, sorenskrivere og tollere i deres søken etter å vinne viktige andeler av trelasthandel, sager, jordegods, skipsfart og protoindustri.⁴² Rian skisserer dermed et langt bredere bilde av hva som fostret fram de rike og mektige småbymatadorene enn det Eliassen har gjort (se

---

42 Se også Rian 1997.

også kap. 4). Rian har et viktig poeng når han framhever at Københavnskjøpmennenes økonomiske hegemoni kom til å hindre en tilsvarende utvikling med en rekke ulike embetskjøpmenn, ofte med tilknytning til byer, i de øvrige delene av Danmark.

I tråd med dette har Ola Teige dokumentert at Adeler-dynastiet i Kragerø over flere tiår på 1600-tallet ikke bygde sin makt på eierskap til bygrunnen, men derimot i rollen som embetskjøpmenn, og ved nettverksbygging og strategiske investeringer og oppkjøp (se kap. 9). Noen av de samme mønstrene kan anes for Arendal. Toller Niels Thrane etablerte seg i småbyen Arendal i 1660-årene som både embetsmann, grunneier og stor næringsdrivende. Tilsvarende maktgrunnlag fikk Lauritz Pedersen Brinch i Arendal (se kap. 8). Hans familie, samt de to andre familiene som var blitt vevd sammen gjennom ekteskap og allianser, fant likevel ikke det viktigste maktgrunnlaget i råderetten over bygrunnen. Makten og rikdommen ble først og fremst skapt gjennom oppkjøp av strategiske eiendommer langs vassdrag, investeringer i skip og ikke minst gjennom sosial nettverksbygging. Og den aller viktigste pilaren var kreditt- og kontraktsystemet som de tre familiene og andre borgere i og rundt Arendal etablerte i møte med bøndene oppover vassdragene i Agder og Telemark. Man lånte ut penger til bønder, som forpliktet seg til å levere tømmer eller ferdig trelast til lave priser og gjøre annet arbeid for de borgerlige kreditorene.

Vi har enda flere indikasjoner på at det å eie bygrunn ikke var en avgjørende faktor. Berit Eide Johnsen har belyst i en studie av Lillesand på Agder i Sør-Norge 1800–1850 at reder og handelsmann Steener Stenersen (1769–1828) fullstendig dominerte trelasthandelen og skipsfarten i flere år på begynnelsen av 1800-tallet. Han baserte seg imidlertid ikke på kontroll over bygrunnen, og eide bare deler av den. Det var to ugifte kvinner – søstrene Margrethe (1760–1841) og Cathrine Christensen (1760–1843) – som eide det meste av bygrunnen, og etter hvert bortfestet den. Det åpnet dermed opp for at andre kunne etablere seg innen handel og skipsfart i det voksende ladestedet Lillesand utover 1800-tallet.⁴³ Vi kan legge til enda et eksempel. Den dominansen som familiene Jakhelln og Koch utøvde i

---

43 Johnsen 2017, s. 164 ff.

den lille byen Bodø i Nord-Norge etter 1816 og fram til 1850-årene, bygde aldri på eierskap til bygrunnen. De stengte andre ute fra byen og næringene ved å være restriktive med å utstede nye borgerbrev – i egenskap av å sitte i magistraten – og ved å monopolisere næringene i distriktet.⁴⁴

Noe som ytterligere svekker eierskapet til bygrunnen som en forutsetning for makt og rikdom, er utviklingen mot permanent feste. Finn-Einar Eliassen har dokumentert at feste på tomter i flere av de norske byene ble overført fra gammel til ny grunnsitter, ofte med begrenset eller liten kontroll fra grunnherren. Omsetningen av tomter ble såpass fri og uhemmet at festesystemet tenderte mot nettopp praksis med permanent feste, noe som gjorde at festebrev ble overført mellom grunnsittere uten å gå veien om grunnherren. I flere tilfeller hadde grunneieren problemer med å få inn grunnavgift, og mange huseiere resterte avgift for mange år. Det var ikke uvanlig at grunneieren ikke hadde oversikt over hvem som satt som grunnsittere i byen.⁴⁵ I denne boka skal vi hevde at et særs viktig makt- og rikdomsgrunnlag for borgerne i norske småbyer på Agder og Østlandet, var summen av sosiale nettverk, strategiske investeringer i skip og fast eiendom, og kredittsystemet som bandt bønder til å levere billig trelast og tømmer.

Mer enn trelastbyene sør i Norge kom de 25 norske verksbyene (basert på bergverk og annen industrivirksomhet) til å bli styrt og monopolisert økonomisk, administrativt, sosialt og kulturelt. Dette var *company towns* der bedriften, mye sterkere enn familiedynastier i en trelastby, styrte alle funksjoner i lokalsamfunnet, slik Finn Erhard Johannessen har belagt i et omfattende kildemateriale (se kap. 13). Eierforholdene varierte. Det kunne være en statlig eid bedrift, en bedrift eid av en privatperson, eller en bedrift eid av et privat partisipantskap. I verksbyene var det ikke rom for konkurranse mellom gamle og nye eliter, eller å åpne dører for etableringer av nye maktkonstellasjoner.

I kontrast til verksbyene finner vi de større byene, slik som Trondheim i Trøndelag, der noen familier ruvet – slik som Angell, Hammond, Sommerschild og Hornemann – men der nettverkene rommet mange

44 Dørum 2013, s. 247 ff.

45 Dørum 2018; Eliassen 1997.

elitefamilier, slik Ida Bull avdekker (se kap. 3). Bull understreker at ikke bare kjøpmenn, men også embetsmennene fylte rekkene med elitepersoner i byen. Giftermål og nettverk bandt embetsmenn og kjøpmenn sammen, og elitetendensene ble forsterket ved snever sosial rekruttering til bystyret (embetsmenn i magistraten, og kjøpmenn som «de eligerte menn»). Rike borgere og mektige embetsmenn sto for viktige politisk-administrative beslutninger, men eliten kom til å bestå av en rekke familier og flere titalls personer. Følgelig kom Trondheim først og fremst til å være en nettverksby, selv om noen få familier satte sterkt preg på byens næringsliv og det sosiale og kulturelle livet der. I 1801 hadde byen et folketall på 9500 innbyggere. Posisjonen til Trondheim henger sammen med at byen, i likhet med Bergen, Kristiania og Kristiansand, fungerte som hovedsteder innenfor hvert sitt stift. Trondheim var en hovedstad for en større region.

Småbyer i Danmark, Sverige, Finland og Baltikum – et mangfoldig bilde

Hva med andre byer i Norden og Baltikum? Ingen av godseierne utenfor Norge kunne utøve samme dominans over småbyene som de norske. I en nordisk komparasjon ruver de norske godseierne. Hovedforskjellen var at finske, svenske og nordjyske godseiere nesten aldri gikk aktivt inn i næringslivet, sjelden utøvde politisk-administrative funksjoner, og hadde mindre eller liten interesse av å styre og kontrollere sine byer. Det var nettopp slike funksjoner som de norske bymatadorene utøvde. Samtidig var det byer utenfor Norge som fikk sine matadorer som ikke var storgrunneiere.

Familien Otte dominerte byen Ekernførde i Slesvig i to generasjoner på 1700-tallet uten å være storgrunneier, slik Lars Henningsen har vist (se kap. 10). Henningsen framhever at det kunne fostres matadorer også i den danske provinsen Slesvig, selv om byene der – som ellers i den dansk-norsk-tyske staten på 1600- og 1700-tallet – i økende grad ble statsstyrte og underlagt oppgaver og funksjoner for å tjene statsmakten. I to generasjoner tronet familien Otte i Ekernførde i Slesvig med Danmarks største enkeltmannsrederi. Otte-familien dominerte byen med sin storhandel på

utlandet, og drev industri og hovedgårder. Nøkkelen var et usedvanlig forretningstalant – slik ikke minst Christian Otte og sønnen Friedrich Wilhelm Otte demonstrerte – samt kontakter både i det lokale kommunestyret og i det sentrale statsapparatet. Henningsen understreker at Otte-konsernet vokste fram til tross for sterk statlig styring av danske byer, og trass i at vilkårene for framveksten av privatiserte godseierbyer bare i begrenset grad var til stede. I Ekernførde spilte eierforholdene til grunnen ingen rolle for Otte-dynastiet. Byen tenderte bare i mindre utstrekning mot å bli en privatisert monopolby, da flere andre kjøpmenn hadde andeler i næringslivet og styringen av byen, i tillegg til et kongelig embetsverk som hadde en tung hånd på roret.

At råderett over strategiske arealer i byer kunne spille en viss rolle for eliter, har derimot Gudrun Andersson dokumentert i sin analyse av Arboga i Sverige 1650–1770; en by som ofte ble nådd sjøveien, og der havna og flere torg med bebyggelse i nærheten dannet et sentrum. Særlig to framgangsrike kjøpmannsfamilier – representert ved Erik Arbin og Hans Ljung – kom til å kjøpe opp flere av byens viktige tomter i sentrum, og tomtene hadde politisk, sosial, økonomisk og symbolsk betydning. Hans Ljung hadde størst suksess med å samle tomter strategisk i forhold til torg i sentrum. Men flere familier blant eliten i Arboga søkte å erverve flere tomter ved siden av hverandre i sentrum. Anderson kaller det for «rumslige hierarkier och strategier hos eliten». Oppkjøpet av tomter ble så omfattende at noen få familier i noen grad kunne innvirke på hvor ulike andre elitefamilier måtte bosette seg i Arboga. Plassering av boliger og tomter i byens fysiske maktsymbolikk rangerte familier i det sosiale hierarkiet, men spilte også en praktisk rolle i politikken og handelen. Imidlertid utgjorde ikke tomtene i utgangspunktet hovedgrunnlaget for makt og rikdom. Tomteoppkjøpene kom heller til å styrke og symbolisere lederposisjonene til de få mektige.⁴⁶

Grensebyer i Finland og svenske østersjøprovinser hadde et potensial til å bli godseierbyer, men hadde også vilkår for å bli dominert av større elitenettverk. Flere av dem hadde adelige lensinnehavere; andre byer styrte kronen direkte gjennom sine guvernører. I den kongelig

---

46 Andersson 2003.

grunnlagte grensebyen Nyen i provinsen Ingermanland – festningen påbegynt i 1611, byen delvis utbygd i 1632 og ferdig grunnlagt med kjøpstadsrettigheter i 1642 – kom en elite av 10–20 borgerfamilier til å flokke seg rundt to dominerende familier i siste del av 1600-tallet, slik Kasper Kepsu har fått fram (se kap. 5). Borgere med tysk herkomst dominerte. Ingen av disse elitefamiliene bygde sitt maktgrunnlag på eierskap til bygrunnen. Det var ved sosial nettverksbygging og gjennom strategiske disposisjoner i handel, sagbruk, jordegods og rederi at de slo seg opp. For de mektigste ga utlån av penger store økonomiske og sosiale gevinster, ikke minst ved å gi kreditt til staten. Ifølge Kepsu kom Nyen til å tendere mot en privatisert monopolby, men samtidig utøvde den svenske staten sterk kontroll over grensebyen, ikke minst på grunn av militære forsvarshensyn.

Når det gjelder Sordavala i Karelen, forsøkte den adelige lensinnehaveren og grunneieren Gustaf Adam Banér fra 1651 til midten av 1670-årene å styre byen, blant annet gjennom å utnevne borgermestere. I 1651 inngikk Sordavala i forleningen som fikk navnet Sordavala friherreskap. Banér kom aldri til å sette sine føtter i byen, men grep likevel inn i styret. I 1670-årene gjorde Banér sin inspektør også til borgermester i byen. I perioden 1632–1651 hadde kronen selv utnevnt borgermestere, og i 1680-årene strammet kronen grepet og tok over utnevnelsen av borgermestere. Kronen lot inspektøren fortsette som borgermester, og senere ble det inn satt borgermestere av generalguvernøren.

Imidlertid kom borgerne og medlemmer av byrådet i 1680-årene til å spille en sentral rolle i å nominere viseborgermestere. Ellers var det borgerne selv som utnevnte medlemmer av byrådet, og i 1670-årene ble to uønskede gresk-ortodokse medlemmer fjernet og erstattet med to lutheranere. Byrådet var dominert av byborgere og bønder i 1670- og 1680-årene, mens medlemmene fra 1690-årene ble rekruttert fra lokale embetsmann- og godseiereliter. Vi finner aldri de meste velstående kjøpmennene i rådet.

Når det gjelder den politiske økonomien i Sordavala, var det noen få som rådde grunnen. I realiteten var det et fåtall borgerfamilier som hadde de største andelene av næringslivet i byen. Både Nyen og Sordavala ble ødelagt da Russland herjet og erobret byene henholdsvis i 1703 og 1710.

Kimmo Katajala påpeker at Sordavala utviklet seg fra å være en adelsby til å bli en mer statsstyrt by, med en mellomliggende periode der borgerskapet søkte å hevde selvstyre for byen (se kap. 6). Samtidig var ikke det sentraliserte styret av byer i den finske periferien sterkere enn at borgerne før ødeleggelsen i 1710 kunne utøve betydelig autonomi.

En annen finsk småby – Jakobstad i Österbotten i Finland, grunnlagt i 1652 av grevinnen Ebba Brahe, enke etter Jacob de la Gardie – ble ikke utnyttet direkte av den adelige grunnherren. Grevinnen overlot dette til sin høvedsmann, men hun holdt sin beskyttende hånd over ham ved å gi ham stilling og jordegods. Derimot var det to konkurrerende familier som dominerte og bygde opp sosiale nettverk og investerte i næringer, slik Tiina Miettinen har vist (se kap. 7). Den første familien var Ebbas høvedsmann i byen, Henrik Tawast, samt etterfølgeren i samme stilling, Henrik Tawasts sønn Erik Tawast, som etter hvert greide å grunnlegge et adelig dynasti rundt Tawast-familien. Maktstillingen til Tawast avhang i stor grad av støtten fra grevinne og grunneier Ebba Brahe. Gjennom stillingen som høvedsmann kunne han utnytte posisjon, makt, kunnskap og nettverk til å engasjere seg i byens næringsliv. Her møter vi embetskjøpmannen, med trekk som minner om embetskjøpmennene Øystein Rian har kartlagt i Norge på 1600-tallet.

Den andre familien var bondegodseieren Rasmus Påhlsson overhode for. Han slo seg opp som borger gjennom gode forretninger og investeringer og med stor evne til å knytte sosiale kontakter. Han ble stamfaren for en mektig borgerfamilie, og stiftet allianser og nettverk med en rekke andre borgerfamilier. Rasmus kom i strid med Tawast-familien, og borgerne flokket seg som to ulike partier rundt Rasmus Påhlsson og Erik Tawast. Ellers var det fem mektige menn som fylte magistraten (bystyret) i midten av 1660-årene. Det var borgermester Jacob Munselius, «hövedsman» Erik Tawast, borgermesterens slektning og skipsreder Påhl Kröger, samt byens rikeste mann Rasmus Påhlsson og hans voksne sønn, Carl Rasmusson.

Ebba Brahe spilte en sentral rolle i byens politiske liv. I 1670 søkte grev Magnus de la Gardie å få sin klient Magnus Andersson Friis innsatt som borgermester i Jakobstad. Borgerne i byen reiste seg og protesterte, og med støtte av Ebba Brahe fikk de inn Erik Tawast som borgermester. Det

var fru Ebba som også formelt sto for innsettelsen. Men Tawast-familien ble etter hvert svekket. Det skjedde først etter at beskytteren Ebba Brahe døde i 1675, og enda mer da den svenske kronen etter 1680 inndro gods som var blitt forlent eller avhendet til adelspersoner. «Reduksjonen» rammet også Ebbas gods. Det hjalp ikke at Erik ble adlet til Tawaststjerna når beskyttelsen og jordegods fra Ebba Brahe uteble. «Reduksjonen» i 1680-årene tappet Tawast-familien for inntekter og økonomiske tilganger. Etter at Rasmus døde i 1679 fortsatte hans familienettverk å dominere byen i årene som fulgte.

Både Nyen og Jakobstad tenderte mot å bli private godseierbyer, der noen få familier hadde stor kontroll over byøkonomien. Nyen hadde imidlertid også trekk av å være en nettverksby. Det statsstyrte Nyen manglet en adelig godseier som kunne gjøre seg gjeldende. I Sordavala og Jakobstad kom den adelige lensinnehaveren til en viss utstrekning til å øve innflytelse over det politisk-administrative livet, men den politiske økonomien ble dominert av andre. I Jakobstad konkurrerte to familier om hegemoniet, og to familier dominerte Nyen. Sordavala rommet også en snever gruppe av storborgere som dominerte handelen. Ikke desto mindre var det åpenbart at adelige godsinnhavere i visse tilfeller kunne avgjøre maktforhold mellom dem som konkurrerte om posisjoner i byene.

I Finland og de svenske østersjøprovinsene var det rom for flere godseierbyer når kronen opprettet grevskap og friherreskap. Ser vi på Finland og Kexholms len, finner vi disse eksemplene fra 1600-tallet. Slekta Leijonhufvud fikk byen Ekenäs, grunnlagt av kronen i 1546, innenfor Raseborgs grevskap, og slektene Horn og Bielke kunne overta byen Björneborg, grunnlagt av kronen i 1558, som en del av Björneborgs grevskap. Ellers lå også de statlige anlagte byene Nystad, Vasa, Gamlakarleby og Nykarleby formelt under styre av adelsmenn som på 1600-tallet hadde byene som en del av «storförlänningar» fra kronen. Det kom ellers i stand noen byer som hadde adelige grunnleggere. Adelsmannen Per Brahe med Kajana friherreskap fikk reist Brahestad i 1649, Kajana i 1651, Brahea i 1652 og Kuopio i 1653. Jakobstad hadde som nevnt Ebba Brahe fått etablert, og adelsmannen Ture Oxenstierna sto bak byggingen av Kronoborg i grevskapet Kronoborg i 1668.

Mauno Jokipii har påpekt at grevene og friherrene i Finland og østersjøprovinsene på 1600-tallet øvde innflytelse ved å tilsette ulike embetsmenn i byene. Grevene og friherrene ble i viktige symboler løftet fram som byenes herskap. En sterk tilknytning ble markert da byen Brahestad satte inn en sadlet hest i byvåpenet, et symbol som var sterkt klebet til slekta Brahe i selve våpenskjoldet. Det samme gjaldt da Sordavala tok i bruk korslagte lanser til minne om slekta Banér. Omvendt tok greve og byherre Gustav Gustavsson fiskene fra Nystads byvåpen inn i sitt våpenskjold, og greve og byherre Gustav Horn innførte bjørnen fra Björneborgs byvåpen i sitt våpenskjold. Grevene og friherrene synes også ha vært involvert i flere av byplanene for byene som lå i deres *storförlänningar*. Både Gustav Gustavsson og Per Brahe var sentrale i byplanleggingen. Gustav Gustavsson fikk iverksatt omregulering av Nystad etter nytt gatemønster, og han tvang bybefolkningen i 1649–1651 til å flytte og innrette seg etter den nye planen. Per Brahe skal ha tegnet byplanen for Kuopio fra 1653, men den ble aldri realisert. Han var ellers sentral i grunnleggelse av flere byer, slik vi har sett. Endelig skal den nye byplanen for Sordavala i 1697 ha bygd på tidligere planutkast fra den avdøde Gustaf Adam Banér. Noe annet er at en mer eller mindre avgrenset elite av byborgere i byene kunne utøve mye av det faktiske herredømmet, slik vi har sett.⁴⁷

Et viktig moment når det gjelder godseierbyene i Finland og østersjøbyene, var at bygrunnen som regel ikke spilte noen avgjørende rolle for maktforhold på 1600- og 1700-tallet. Bygrunnen var på 1600-tallet i utgangspunktet statlig eller en del av en adelige forlening. Både Ebba Brahe, som lensinnehaver, og innehaveren av *rusthållet* (som måtte utruste hest og rytter mot store skattelettelser) disponerte over byarealet, noe som førte til konflikter. I 1659 ble godset som fulgte *rusthållet* i Jakobstad solgt til ulike kjøpmenn som dermed fikk eiendomsrett til egne tomter. Hovedtendensen for byene i Sverige, Finland og de østersjøiske provinsene var at bygrunnen, som i hovedregelen var statlig, ble avhendet til bykommunen eller solgt ut til de næringsdrivende, men uten at staten sa fra seg alle rettigheter. Slik Eino Jutikkala påpeker, oppsto det i

47 Takk for opplysninger fra Kasper Kepsu om svenske, finske og østersjøiske byer og storförlänningar. Se også Fagerlund, Jern & Villstrand 1993, s. 229–232; Jokipii 1987, s. 231–259.

de svenske og finske byene en delt eiendomsrett mellom stat og bykommunen eller byborgere, mellom *dominium directum* og *dominium utile*. Det sistnevnte understreket en sterk bruksrett. Etter hvert ble de fleste byer utparsellert og delt opp eiendomsmessig og fordelt på byborgerne. I Sverige og Finland oppsto det et skille mellom «frie» og «ufrie» parseller. De som eide ufrie parseller, måtte betale avgiften *tomtören* og dele eiendomsretten med staten eller bykommune. Med de frie parsellene fulgte det full eiendomsrett og ingen plikt til å svare *tomtören*. I flere byer ble det slik at byborgere uansett slapp å betale *tomtören*.⁴⁸

I noen grad kan vi snakke om godseierbyer i Finland og østersjøprovinsene. Mulighetene for å utøve makt over byen var i utgangspunktet stor for de adelige lensinnehaverne, men det skortet ofte på ønsket om å hevde interesser og være fysisk til stede. Styringen ble overlatt til ombudsmenn og andre. Likhetsstrekkene mellom de norske småbyene og de nordjyske byene kan derfor synes større. Der var det større nærhet mellom «godseier» og innbyggere enn hva tilfellet var i Finland og østersjøprovinsene. I Norge så vel som i den nordlige deler av Danmark kretset mye rundt innkreving av avgifter og bortfesting av tomter. Derimot grep de nordjyske godseierne mindre inn i byene enn hva de norske godseierne gjorde. I likhet med godseierne øst i Norden residerte de ikke i sine byer, og ulike byborgere skaffet seg ofte eiendomsrett til den urbane grunnen.

Jørgen Mührmann-Lund har kartlagt (se kap. 12) at adelige godseiere hadde hånd om bygrunnen i flere nordjyske byer på 1600-tallet. Det betydde rett til avgifter, arbeid eller hoveri, samt lydighet, i og med at eierskapet var knyttet til en adelig hovedgård. Dette kom til å danne i noen grad et grunnlag for makt og dominans i tråd med Finn-Einar Eliassens «småbyføydalisme». Som grunnherrer kunne de bestemme hvem som fikk lov til å feste tomter, men de kunne ikke uten videre si opp festeavtaler. Det måtte kunne påvises mislighold av avtalen, og statens lovverk beskyttet festerne i så måte. I tillegg hadde kronen interesser av å beskytte festerne, da de var skattebetalere. Ellers kunne kravet om troskap og lydighet nok tjene som symbolsterke ritualer som dannet grunnlag for patron-klientforhold. I 1667 måtte for eksempel innbyggerne i ferge- og

---

48 Jutikkala 1968.

fiskeleiet Sundby – alle som en – sverge troskap på bytinget til sin nye godseier og husbond, Frederik Thuresen til Bremersvold.

I noen tilfeller reiste spørsmålet seg om byen skulle regnes fullt og helt til landsbygodset, og følgelig om innbyggerne skulle ansees som festere, eller om de skulle ha en mer fri stilling. I Nibe og Fladstrand raste det en konflikt mellom innbyggerne, som ønsket å få eiendomsrett til husene sine og få fritak for festeavgifter, og adelige grunneiere, som hevdet rett til å kreve festeavgifter «etter behag» og full lydighet, da de anså dem for å være deres leietakere (*fæstere*). I 1592 hadde lensherren (*lensmanden*) på vegne av kronen krevd herlighetsrettigheter av bygrunnen i Nibe, men flere bymenn som hadde solgt bygårder og hus i Nibe til en utenbys godseier, mente at festeforpliktelsene begrenset seg til landskyld. Kjøperen påpekte derfor at det var urimelig å kreve herlighetsrettigheter av krongods. Da krongodset i Nibe ble solgt til riksmarskalk Johan Christoffer von Korbitz til Hellerup i 1664, var det duket for endringer. Nå fikk riksmarskalken gjennom krav om både en betydelig innfestningsavgift og at *fæsterne* av grunnen skulle svare arbeidspenger. Det skjedde en reføydalisering, slik Mührmann-Lund betegner det. Imidlertid lyktes det nibingene å unnsnippe birketinget (jurisdiksjon i regi av godseieren og hans domstol) da Rentekammeret i 1689 avgjorde at de bare skulle kunne dømmes ved bytinget (kongelig domstol). Dermed kunne ikke riksmarskalken utøve privilegiene som fulgte en eventuell birkerett. Imidlertid hørte byen Struer inn under Kvistrup birk. Det betydde at godseieren kunne kalle eller foreslå dommer, men det var kongen som sto for den formelle utnevnelsen. Dommeren måtte også dømme etter de kongelige lovene. I birkeretten lå det muligheter for å påvirke rettsavgjørelsene og styrke patron-klientforhold.

De adelige godseierne i Danmark synes sjelden å ha blandet seg inn i politisk-administrative forhold i sine byer, og det var andre grupper som drev handel og næringsliv. I flere tilfeller mistet de grepet om byen, og det skjøv seg fram andre grupper med makt og rikdom. I Løgstør lyktes det festerne å få fritak for arbeidspenger og den store innfestningsavgiften, og i Løgstør og Fladstrand ble bygrunnen solgt til lokale kjøpmenn. I Klitmøller og Løkken slo en klasse av skuteeiere seg opp som en velstående elite, og visse skuteeierfamilier dominerte på måter som lignet på de sørnorske bydynastiene. Skuteeierne hadde bakgrunn som *fæstebønder*,

og klarte å få tak på grunnherrene i Thisted og Hjørring ved å låne dem penger. De etablerte seg som kreditorer i takt med at de slo seg opp på handel og etablerte seg som godseiere. Også i Sæby gjorde en kjøpmannselite seg gjeldende, og den ervervet seg store økonomiske inntekter på kornhandelen med Norge. Etter 1730 oppsto det en strid mellom mektige embetsmenn – med store fullmakter fra kongen – og de gamle kjøpmannslektene her. På 1700-tallet kom godseiermakten i nordlige Jylland til å smuldre opp, særlig når lokale kjøpmenn kjøpte opp bygrunnen.

Likheter og forskjeller mellom nordiske godseierbyer

Det er grunn til å forsøke å summere opp noen hovedpunkter i denne nordiske komparasjonen av byer: Formelt hadde de nordjyske og de norske godseierne mye av den samme makten gjennom krav på avgifter, arbeid og lydighet. Begge grupper kunne kreve lydighet og troskap. Men de norske byherrene søkte å styre sine byer gjennom omfattende økonomisk engasjement, og de utøvde politisk-administrative funksjoner, både ved å ha embeter og ved hjelp av patron-klientforhold. Her skilte de seg ut med andre mål og interesser. For verken de nordjyske godseierne eller godseierne i Finland og østersjøprovinser engasjerte seg i bynæringene, og ingen av dem strevde etter å kontrollere rekrutteringen av kjøpmenn. Bare de norske godseierne bodde i sine byer, og godseierne øst i Norden overlot mesteparten av styret av byene til sine ombudsmenn. De danske godseierne utøvde sjelden, om ikke aldri, politisk-administrativ myndighet i møte med det kongelige embetsverket, og eierskapet til byene var knyttet til adelige herregårder på landet. I Danmark, Finland og østersjøprovinsene var det gjerne kjøpmannseliter utenfor godseierne som dominerte godseierbyene. Derimot kom de handlende kjøpmennene i Struer, Nørresundby, Klitmøller og Løkken til å nyte godt av grunnherrens vern når de drev ulovlig handel som andre byers kjøpmenn reagerte negativt på. Det er et eksempel på at en godseier kunne øve en viss innflytelse over livet i byen, om han eller hun ville det.

De nordjyske byene brakte med seg langt mindre økonomisk verdiskaping enn de norske, og deres inntekter kunne ikke måle seg med

rikdommene som de norske trelastbyene kunne håve inn på den lukrative utenrikshandelen. Dette er hovedforklaringen på at de nordjyske godseiere både interesserte seg mindre for byene og grep mindre inn i bylivet enn hva tilfellet var for de norske byherrene. På den andre siden ser det ut til at de styrtrike norske matadorene ikke hadde full kontroll over totemarkedet i byen, og at de heller ikke søkte å ha det. Tendensene mot permanent feste i Norge i byene peker mot at godseierne fant mye av maktgrunnlaget sitt i andre kilder enn å råde over bygrunnen, og at det var grenser for makt også i de mest dynastiske norske byene.

Når det gjelder de finske og østersjøiske byene, eksisterte det alltid et mellomledd mellom godseierne og byens næringsdrivende gjennom mektige ombudsmenn, noe som gjorde at nærværet til de adelige godseierne ble mindre. De adelige godsinnhaverne øst i Norden hevdet sjelden noen effektiv kontroll over bygrunnen her. Imidlertid kunne grevene og friherrene eller deres enker påvirke viktige konflikter og beslutninger om de ville det. Med store forleninger hadde de formelt muligheter for å gripe avgjørende inn i bylivet. Byplanene som de sto bak, vitner om det. Likevel var godseiermakten svakere øst i Norden enn i Danmark og Norge. Byene betydde mindre for godseierne der.

Utover på 1700-tallet smuldret grunneiermakten opp i nordlige deler av Jylland, mens enkeltbyer i det danske riket kunne fostre mektige byherrer på andre vilkår enn eiendomsrett til bygrunn. For Sveriges del tvang den store nordiske krig fram avståelser av flere av de omtalte provinsene med godseierbyer til det seierrike Russland. I de erobrede byene etablerte russerne en ny politisk økonomi. Ellers kom lensinnhaverne på 1700-tallet til å forsvinne helt som byherrer i det svenske riket, mens svenske og finske byer utviklet seg under dominans av nye og større elitenettverk. I Norge overlevde de små dynastibyene til begynnelsen av 1800-tallet.

De statsstyrte byene i Norden - normalen ca. 1500-1800?

La oss vende tilbake til Øystein Rians perspektiv. Hvorfor fikk ikke flere småbyer i Danmark-Norge og Sverige embetskjøpmenn som styrte som matadorer? Svaret er statens rolle, og at regjeringene i København og

Stockholm søkte å kontrollere byer og tettsteder slik at de tjente skatte- og militærstaten i vekst.

Jakob Ørnbjerg belyser for byen Aalborgs vedkommende for perioden 1619–1682 hvordan vilkårene tidlig på 1600-tallet var til stede for at byborgere som satt i magistraten eller bystyret – som borgermestere og rådmenn – kunne etablere seg som en mektig elite. De nøt godt av skattefrihet og inntekter som fulgte som privilegier med stillingene (se kap. 11). I tiden 1619–1627 syntes tendensene til embetskjøpmenn å avtegne en elite-dannelse. Men både krig og herjinger i 1627 og senere, men også det at det kongelige statsapparatet utover 1600-tallet påla medlemmene av bystyret stadig flere oppgaver, brøt ned den privilegerte posisjonen disse mennene hadde hatt. Denne sentraliseringslinjen skulle komme til å få betydning både i Danmark og Norge. Til dette kom at regjeringen i København i 1670- og 1680-årene søkte å forby embetsmenn å drive næringsvirksomhet. Kampen rettet seg først mot tollerne, som alt i tollrullen av 1671 ble møtt med handelsforbud. I forordningene av 1686 og 1688 ble handelsforbudet utvidet til flere embetsmannsgrupper – amtmenn, fogder, soren-skrivere og prester, i tillegg til tollerne.⁴⁹ Også i Norge minsket tallet på embetskjøpmenn fram mot 1800. Etterkommerne endte opp i status og roller som «rene embetsmenn» eller «rene kjøpmenn», selv om fenomenet embetskjøpmenn overlevde utover på 1700-tallet. Imidlertid fikk byfogdene i Danmark etter en forordning av 1682 sterkt utvidet makt da magistraten (bystyret) ble lagt ned, og byfogden samtidig overtok borgermesterstillingene.⁵⁰

I Sverige gikk staten lengst i å styre den urbane utviklingen, slik Heiko Droste har argumentert for (se kap. 2). På 1600-tallet fikk Stockholm, sammen med noen få andre større byer, langt på vei et eksportmonopol. Alt under Gustav Vasa (1523–60) mistet de svenske byene sin autonomi. Kongelige fogder fikk myndighet til å gripe inn i styret av de svenske byene. I stormaktstiden (1611–1721) la statens interesser og behov knyttet til skatt og militærvesen klare føringer. Det førte til at borgerskapet og bybefolkningen ellers måtte innordne seg flere ulike kongelige lover

---

49 Rian 1997, s. 89–90.

50 Knudsen 2001.

og forordninger. Regjeringsreformen i 1634 strammet ytterligere inn det statlige grepet om byene. *Landshövdingen* fikk økt kompetanse og myndighet. Som kronens representant oppnevnte han én av de to borgermestrene i byene.⁵¹

I Sverige kom embetsverket til å fungere som statens tjenere, og det var ikke rom for privat næringsdrift i kombinasjon med embeter. Konsekvent søkte den svenske kronen å forby næringsdrift for embetsmennene. Fogdene bodde da også utenfor byene og på landet. Byene tjente som redskap for den ekspanderende svenske statsmakten på 1600-tallet. Ikke minst måtte svenske kjøpmenn låne ut store pengebeløp til staten, og staten søkte å detaljregulere og skatte næringslivet i byene hardt for å mobilisere ressurser til de store krigsoppgjørene med andre stater. Ellers fikk de mindre byene få privilegier og lite politisk og økonomisk handlingsrom. Kongemakten drev også utstrakt bygrunnleggelse og byplanlegging. Stockholm ble forunt store privilegier, ikke minst når det gjaldt eksporthandelen.

Om ikke i samme grad, så kom den danske sentralmakten på 1600-tallet til å søke å gjøre byene til økonomiske og militære redskaper i krigs- og utenrikspolitikken gjennom pålegg, ordninger og inn gripen som kongelige embetsmenn fikk ordre om å gjennomføre. København fikk en tilsvarende monopolisert stilling som Stockholm, med store og mektige handelshus som rådde over lukrative handelsprivilegier i utenrikshandelen. *Fiskelejer* i Nord-Jylland, som utviklet seg til kjøpsteder, synes å avvike fra det som ellers har vært trenden i dansk byutvikling ca. 1550–1800. Mye tyder på at privatiserte byer ikke utviklet seg i samme grad i Danmark slik som i Norge. Statsstyringen av byene synes å ha vært sterk i begge hovedlandene Danmark og Sverige. Her gikk den lenger enn i mange andre europeiske områder.

I lys av dette kan tendenser mot privatiserte monopolbyer framstå som anomalier. Likevel må vi spørre oss om hvorfor også Danmark, Finland og enkelte østersjøprovinser ca. 1500–1800 fikk godseierbyer eller andre typer av familiedynastier i byer. Spørsmålet er om ikke manglende forskning, en kritikk som særlig rammer den svenske forskningssituasjonen, er

---

51 Se også Villstrand 2011, s. 268–269.

årsaken til at vi ikke har funnet flere privatiserte monopolbyer i denne perioden (se Drostes kap. 2). Ikke minst når vi vet at godseierbyene oppviser et større mangfold av mulige kilder til makt og rikdom enn det å eie bygrunnen, eller at det oppsto urbane familiedynastier som ikke var eiere av bygrunnen. Om antallet private privatiserte monopolbyer kan være beskjedent, kom nok flere av byene i Danmark og Sverige til å bli dominert av elitenettverk. Samtidig er det åpenbart at byer i Norge skilte seg ut med helt bestemte, gunstige vilkår for privatiserte monopolbyer: Det var den særskilte lukrative eksporten av trelast, vassdrag og transport-systemer for tømmer og kredittsystemer som skapte sterke bånd mellom strategiske kjøpmenn og undergitte bønder. Systemet vokste fram på 1600-tallet ved at embetskjøpmenn utnyttet sine posisjoner til å skaffe seg nettverk, næringsandeler og eiendommer med skog, fosser eller bommer. Embetskjøpmennene ble etter hvert avløst av «rene kjøpmenn» som dynastibyggere. Til dette bildet hørte en statsmakt som overlot de små byene i periferien til seg selv. I noen grad kom også eierskap til bygrunnen til å peke ut matadorene i de norske småbyene.

Noe som etter alt å dømme skiller Norden fra resten av Europa i tidsrommet ca. 1500–1800, var en usedvanlig sentralisert makt rundt konge, regjering og sentraladministrasjon i hovedstedene. Dette skapte bestemte vilkår for fordeling av makt og rikdom byene, i og med at elitenettverk alltid måtte ta hensyn til en kongelig administrasjon samt befalinger og lover ovenfra. Den svenske statsmakten synes å ha gått lengst i å drive en sentralstyrt bypolitikk. Imidlertid betydde det også at det var rom for mer autonome periferier som sentralmakten hadde mer eller mindre interesse av å styre. I slike utkanter så riksstyret fordeler i å gi småbyer handlingsrom og friheter. Økonomisk vekst i mer eller mindre privatiserte monopolbyer eller i mer åpne konkurransebyer med stor grad av autonomi ga inntekter for staten, ikke minst i form av skatter og avgifter, og dessuten økt flåtekapasitet. Et særskilt fenomen er *company towns*, som oppsto i forbindelse med bergverk, verft og annen type industri. I slike tilfeller kom bedriftene til å utøve og føre oppsyn med de fleste samfunnsfunksjoner, slik som lønnsutbetaling, matforretning, administrasjon, rettsvesen, skoler, veier, havn osv. Bergslagen i Sverige ga grunnlag for en rekke slike små brukssamfunn.

I det følgende skal vi se nærmere på hva som konstituerte ulike typer av byer i Norden ca. 1500–1800, som i ulik grad tenderte mot maktkonstrasjon og dynastier, og hva slags grenser det var for makten til de private byherrene. Den privatiserte monopolbyen vil være en sentral idealtipe. Vi skal også undersøke nærmere hva som kjennetegnet større nettverksbyer og elitedannelsen der, og de sterkt statsstyrte byene.

Litteratur

- Andersson, G. (2003): «Att bygga sig et namn, Rumslige hierarkier och strategier blant eliten i Arboga 1650–1770», i Andersson, G., Larsson, E. & Winton, P. (red.), *Med börd, svärd och pengar: eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, bd. 29 av *Opuscula historica Upsaliensia*, Uppsala: Reklam & Katalogtryck AB.
- Bairoch, P., Batou, J. & Chèvre, P. (1988): *La Population des villes européennes 800–1500*, Genève: Droz.
- Christensen, S. B. (2005): «En karakterstik af den klassiske købstad og dens historiografi», i *Den klassiske købstad*, i Danske bystudier 2, Århus, Aarhus Universitetsforlag.
- de Vries, J. (1984): *European Urbanization, 1500–1800*, London/New York.
- de Vries, J. (2008): *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dørum, K. (2013): *Byen blir sentrum. Bodøs historie*, bd. 2, Oslo: Akademika forlag.
- Dørum, K. (2018): *Arendal før kjøpstaden. Fram til 1723*, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Eliassen, F.-E. (1999): *Norsk småføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650–1800*, Oslo: Den norske forening – HIFO.
- Eliassen, F.-E. (2006): Småbyenes storhetstid, ca. 1500–1830, i *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax forlag.
- Epstein, S. R. (2001): «Introduction: Town and Country in Europe, 1300–1800», i Epstein, S. R. (red.), *Town and Country in Europe, 1300–1800*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–29.
- Fagerlund, R., Jern, K. & Villstrand, N. E. (1993): *Finlands historia*, bd. 2, Esbo: Schildts.
- Gadd, C.-J. (2000): *Den agrara revolutionen 1700–1870*, i *Den svenska jordbrukets historia*, bd. 3, Borås: Natur och Kultur/LTs förlag.
- ‘t Hart, M. (1993): *The Making of a Bourgeois State: War, Politics and Finance During the Dutch Revolt*, Manchester/London: Manchester University Press.

- Heckscher, E. F. (1938): «Städernas plats i Sveriges samhällshistoria», *Ekonomisk tidskrift*, 14, s. 87–113.
- Hohenberg, P. M. & Lees, L. H. (1996): *The Making of Urban Europe 1000–1950*, Cambridge/Massachusetts og London: Cambridge University Press.
- Hutchison, R. (2012): *In the Doorway of Development: An Enquiry into Market Oriented Structural Changes in Norway ca. 1750–1830*, Leiden: Brill.
- Hutchison, R. (2019): *En kort introduksjon til Norges økonomiske historie på 1700-tallet*, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Johnsen, B. E. (2017): *Lillesands historie 1800–1850*, bd. 1, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Jokipii, M. (1987): «Feodalismen i Finland under nya tiden», i Villstrand, N. E. (red.), *Kustbygd och centralmakt 1560–1721. Studier i centrum-periferi under svenska stormaktstid*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr. 546, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 231–259.
- Jutikkala, E. (1968): «Town Planning in Sweden and Finland Until the Middle of the Nineteenth Century», *Scandinavian Economic History Review*, 16 (1), s. 19–46.
- Lilja, S. (1995): «Small Towns in the Periphery: Population and Economy of Small Towns in Sweden and Finland During the Early Modern Period», i Clark, P. (red.), *Small Towns in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 50–76.
- Knudsen, P. U. (2001): *Lovkyndighed og vederhæftighed, sjællandske byfogeder 1682–1801*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- McIntosh, T. (1997): *Urban Decline in Early Modern Germany, Schwäbisch Hall and Its Region*, i James Sprunt Studies in History and Political Science, bd. 62, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Mikkelsen, J. (2016): «The Struggle for Agrarian Resources in Danish Towns Since c. 1500», *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 3 (1).
- O’Rourke, K. H. & Williamson, J. G. (2002): «After Columbus: Explaining Europe’s Overseas Trade Boom, 1500–1800», *The Journal of Economic History*, 62 (2), s. 417–456.
- Perkin, H. (1969): *Origins of Modern English Society*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Rian, Ø. (1997): *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Sandström, Å. (1996): *Plöjande borgare och handlande bönder: mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Sprauten, K. (1992): *Byen ved festningen. Fra 1536 til 1814, Oslo bys historie*, bd. 2, Oslo: Cappelen.

Stobart, J. (1996): «An Eighteenth-Century Revolution? Investigating Urban Growth in North-West England, 1664–1801», *Urban History*, 23 (1), s. 26–47.

Villstrand, N. E. (2011): *Sveriges historia 1600–1721*, Stockholm: Norstedts.

Wrigley, E. A. (1988): «Urban Growth and Agricultural Change. England and the Continent in the Early Modern Period», i Wrigley, E. A. (red.), *People, Cities and Wealth: The Transformation of Traditional Society*, Oxford: Blackwell, s. 157–193.

Utrykte kilder

Riksarkivet

Rentekammeret, real. ordn. avd. Fogderegnskaper, Nedenes, 1658–1723.